

Rumeli’de Kadınların Çalışma Hayatındaki Yeri: Klasik Dönemden Modern Döneme

Gülsüm Tütüncü*
Dokuz Eylül Üniversitesi

Neslihan Ünal**
Dokuz Eylül Üniversitesi

Öz

Osmanlı kadınının sosyal hayat içindeki yeri ekonomik hayattakine kıyasla daha fazla incelenmiştir. Ancak klasik dönemden modern döneme geçişte kadının farklılaşan konumunu özellikle de karşılaştırmalı yöntem aracılığıyla ortaya koyabilmek, sosyal ve ekonomik değişimlerin birlikte düşünülmesi ile daha net anlaşılacaktır. Bu çalışmanın amacı; Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan itibaren önemli bir parçası olan Rumeli’de kadınların konumunun klasik dönemden modern döneme nasıl değiştiğini incelemektir. Rumeli’de kadının konumundaki değişimi ortaya koyabilmek; Osmanlı modernleşmesinin sosyal hayata yansımalarına Rumeli özelinde ışık tutmuş olacaktır. Rumeli’de de imparatorluğun genelinde olduğu gibi kadının yaşamdaki konumu; kırsal ve kentsel olarak farklılaşmaktadır. Klasik dönemde kırsal yaşamda tarım ve hayvancılığın öne çıkması kadının yerini önemli kılmaktaydı. Kırsal bölgede yaşayan kadının sosyal yaşamı daha özgür ve ekonomik hayata katkısından dolayı da aile içindeki konumu güçlüdür. Kentlerde ise kadınların yaşam standartları daha iyi ve sosyal imkânları fazlaydı. Ancak kentlerde çalışmak zorunda olan bir kadının iş bulma olanağı, kırsalda yaşayan kadına göre daha zordu. 19.yüzyıl gelişmeleri ile birlikte Rumeli kadınının genel konumu da değişti. Özellikle kentli kadınların ekonomik imkânları arttı. Rumeli’de artan fabrika üretimi, ekonomik gelişmeler ve savaşlar nedeniyle erkek işgücünün üretime daha az katkı sağlaması, kadınların ekonomik hayat içinde daha fazla etkin rol almalarını sağladı. Ekonomik olarak güçlenen kadınların sosyal konumu da iyileşti.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tarihi, Rumeli, kadın tarihi.

* Araş. Gör. Dr. Gülsüm Tütüncü, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir-Türkiye. E-posta: tutuncugulsum@gmail.com.

** Öğr. Gör. Dr. Neslihan Ünal, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir-Türkiye. E-posta: unal-neslihan@hotmail.com.

The State of Women in the Working Life in Rumelia: From Classic to the Modern Period

Gülsüm Tütüncü
Dokuz Eylül University

Neslihan Ünal
Dokuz Eylül University

Abstract

Ottoman women's position in social life has been studied much more compared to their position in economic life. However, being able to put forth the changing position of women during the transition from the classical period to the modern period chiefly with the help of comparative history method will be better understood by approaching together with social and economic transitions. The purpose of this study is to explain how the position of the women in Ottoman Rumelia, an important part of Ottoman Empire since her foundation, changed from the classical period to the modern period. Being able to state the changing position of women in Ottoman Rumelia will shed light for a part of Ottoman modernization reverberated in social life. In Rumelia, as throughout the empire territory, women's positions are dissimilar in rural and urban areas. In the classical period, agriculture and livestock's being prominent added to women's position. Social life of women living in the countryside was freer and their family position was strong due to their contribution to economic life. In the urban, on the other hand, women's life standards were better and they had more social opportunities. However, the possibility of a woman living in urban to find a job was lower compared to a woman living in the countryside. With the advancements of 19th century, the general position of Rumelian women also changed. Especially, urban women's economic opportunities increased. Increased factory production in Rumelia, economic developments and male labour force's less contribution to the production due to wars provided women to take an active role in economic life. Women's social position prospered as they became economically stronger.

Keywords: Ottoman history, Rumelia, women's history.

Giriş

Osmanlı tarih yazımında yönetilenlerin, özellikle köylüler, zanaatkârlar ve işçilerin tarihini oluşturmak zordur. Bunun en önemli nedeni bu grupların tarihinin oluşturulmasını sağlayacak yönetilenlerle dair yazılı materyallerin, özellikle devlet kayıtlarının azlığıdır. Avrupalı kaynaklar ise çoğunlukla taraflı bir bakış açısı yansıttığından ancak detaylı bir inceleme ve doğrulama sonucunda kullanılabilir (Quataert, 1999: 78). Bu çalışma, kadın işçileri konu alarak çalışılması zor iki alanı bir araya getirmektedir. Kadınlar ve işçiler; özellikle 19.yüzyılda örgütlenme kapasitelerinin artması ile görünür olmuşlardır. Konunun Rumeli ile sınırlandırılmasının nedeni ise Osmanlı sanayisinin en fazla geliştiği coğrafya olmasıdır. Bu çalışmanın amacı; Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan itibaren önemli bir parçası olan Rumeli’de kadın işçilerin konumunun klasik dönemden modern döneme nasıl değiştiğini açıklayabilmektir.

Klasik Dönem Osmanlı Rumelisi’nde Kadınların Çalışma Hayatındaki Yeri

Osmanlı Rumeli’sinde kadının sosyo-ekonomik yaşamdaki mevcut konumunu ortaya koymanın başlıca yolu; kadının sahip olduğu haklar ve bu hakların kullanımına ilişkin örnekleri vurgulamak ile mümkün olacaktır. Tarım ekonomisinin hâkim olduğu düşünüldüğünde öncelikle kadının toprak tasarrufu konusuna değinmek gerekmektedir.

Osmanlı raiyyet rûsûmu sistemi, vergilendirme açısından şöyle bir sıralamaya sahipti. İlk sırada çiftler yani çiftliğe sahip köylü aileleri; ardından bu toprakların yarısı kadar bir araziye sahip nim-çiftler; sonra aile emeği esas alınarak belirlenen çiftler yani bennâklar (evli raiyyet); en sonda ise evli olmayan fakat üretime katkı sağlayan bekârlar (mücerred) yer alırdı. Yine bahsi geçen sistemde en altta bive adıyla kocasının çiftliğini işletebilen dul kadınlar vardı (İnalçık, 1996a: 31-65;1996b:1-14). Böylelikle aile reisi ve tımar sahibi erkek karşısında bive hatunlar da, tımar sahibi olarak tahrir kayıtlarında bir varlık gösterebilmişti. Söz konusu kadınlar toprağı işletip vergi verdiği sürece bu topraklar ellerinden alınmazdı (Dingec, 2010: 12-13; Koç, 2013: 44; Emen, 2010: 38-39). Rumeli’de de bu şekilde aile reisi konumunda olup, üretime katkı sağlayan birçok kadın bulunmaktadır.

Örneğin Bosna Livası Tapu tahrir defterlerinde 1489 yılında 1340, 1530 yılında 111 ve 1542 yılında 60 bive Hristiyan nüfus kayıtlıdır (Yardımcı, 2004: 35-36). Yine 16. yüzyıla ilişkin bir diğer örnek 494 numaralı tahrir defterine göre Rumeli’de kayıtlı zenneler yani Müslüman bive hatunlardır. Bu deftere göre; Edirne şehir merkezinde bulunan 1965 Müslüman hanenin 339’u zennedir. Bu rakam tüm vergi nüfusunun % 17’sini teşkil etmektedir (Emen, 2010: 38-39). Benzer bir örnek 1695 tarihli avanz defterine kayıtlı Filibe’deki bive hatunların durumudur. Buna göre; toplam 334 dul kadın, toplam şehir nüfusunun %24.43’ünü oluştururken; söz konusu oran Müslüman nüfusta %25.99, zimmi kesimde %17.76 şeklindedir (Gökçe, 2007: 65-74). Resmi kayıtlarda görünür

hale gelen kadın emeği haricinde kadının ev işlerinde ve ücretsiz aile işçisi olarak harcadığı görünmez emek göz ardı edilemez. Evliya Çelebi Rumeli'de Sangöl kazası Yörük kadınlarını tarla ve bahçe işlerinde yılmadan çalıştıkları için "kağan arslan" yani cesaretli kadınlar olarak nitelendirir. Çelebi'nin bir diğer gözlemi Serfice'ye ilişkindir. Çelebi, "Ve gâyetü'l-gâye zengine Rûm keratse avrâtları var kim be-her sene beş kantâr harîr öşr verir keratse karları var" diyerek, Serfice'nin genç Rum kadınlarının her sene beş kantar öşür verdiklerini söylemektedir (Evliya Çelebi, 2001:314-315).

Mülk sahibi olmak açısından ele alındığında İslam hukukunda kadının mal varlığının temel kaynaklarını miras ve mehir oluşturmaktadır. Özellikle bu kaynaklardan miras yoluyla mülk edinebilmenin ön şartı; kadınların kendilerini, mirastan yoksun bırakmak isteyen erkek akrabalarından koruyabilmesiydi (Faroqhi, 2004: 721). Bununla ilgili olarak 1489, 1530 ve 1542 yılı tahrirlerinde Bosna Livası'nda miras yolu ile çiftlik sahibi olan pek çok kadın örneğine rastlamak mümkündür (Yardımcı,2004: 79-81). Aynı şekilde 18. yüzyılda da Narda, Nis, Leskofça, Avlonya, Anopoli, Atina, Mora, Rusçuk gibi Rumeli şehirlerinde birçok çiftlik sahibi hanım olup hatta Üsküdar Ayazma Mahallesi'nde ikâmet etmekte olan Saliha ve annesi Fatma Hanım, Tırhala'daki iki çiftlik emlak, harman yeri, bostanlar, ev vb. Tepedelenli Ali Paşa'ya elli bin kuruşa satmışlardır (Baş, 2006: 93). Aynı dönem mukâtaa sahibi kadınlardan biri de Sabık Reisülküttap Süleyman Feyzi Bey'in kızı Atiyetullah Hanım olup; Bosna, Üsküp, Köstendil ve tevâbii Duhan Gümrüğü Mukâtaasının dörtte bir hissesine sahiptir (Dingeç, 2010: 20).

Yine Osmanlı'da köleler ekonomik bir değer olarak görüldüğü için bir yatırım aracı haline gelmişlerdir. Kayıtlara yansıyan şekliyle; Osmanlı kadınları, mülk sahibi olabildiği gibi köle sahibi de olabilmekteydi. Örneğin 1550-1684 dönemine ışık tutan Sofya sicillerine göre; Mihri binti Hasan, gayrimüslim bir köleye sahiptir ve adı geçen sicillerde on dokuz cariye'nin sahipleri arasında dokuz kadın bulunmaktadır (Çakır, 2014: 208-209). Aynı şekilde köle satışı, ekonomik sıkıntı içindeki birçok kadın için bir gelir kaynağı idi¹ (Shahr, 2002:20).

Rumeli kadınının sosyo-ekonomik yaşamda varlık gösterebilmesinin en etkili araçlarından bir diğeri de vakıf kurmaktır. 1542 yılı tahririnde Bosna'daki yirmi iki vakfın altısının ve 16. yüzyıl Vize kazası vakıflarından iki mescid ve muallimhane vakfının kurucusu kadındır (Yardımcı, 2004:7; Özdeğer, 2007:171-177). Hatta 16. yüzyıl sonunda Bosna-Hersek topraklarında en zengin vakıflar, Bosna Sancakbeyi Hüsrev Bey'in kızı Şahdîdâr ve Sokollu Mehmed Paşa'nın kız kardeşi Şemsa Kadın tarafından kurulmuştu (Filan, 2009:134). Aynı dönem Prizren'deki Abide Hatun, Ayşe Hatun, Nazlı Hatun, Selime Hatun, Huri Hatun ve Fatma Hatun gibi kadın vakıf kurucuları da muhtemelen ümeraya mensup kişilerin eşleri olup, büyük çoğunluğu babadan, eşten veya başka bir yakınından kendilerine geçen dükkân, ev veya menkullerini vakfetmişlerdi (Gülten, 2012:191; 2013:135). Yine Lâlî Hâtûn Vakfı, Dâye Hâtûn Vakfı, Selime Hâtûn Vakfı, Tûtî Hâtûn Vakfı, Hüsni Hâtûn Vakfı ve Bekis Hâtûn Vakfı 1625 yılına ait kayıtlarda geçen kadın vakıflarıdır (Karabulut, 2014: xxvi-xxvii).

Sosyo-ekonomik durumlarına göre üretime katkı sağlamış ya da hayır işleriyle kendine toplumsal hayatta bir alan yaratmaya çalışmış Rumeli kadınının sınırları belli Osmanlı düzeni içinde hayatını kazandığı meslekler arasında öne çıkanlar ise şunlardı. Bu dönem bohçacı, hamam ustası, dokumacı, iplik eğiren, mum imalatçısı, çamaşırcı, tabibe, ebe, çengici, çalgıcı, dellâk, nakışçı, kolcu, kız mekteplerinde hocalık, köle tüccarı, haremdeki kadınlara hizmet eden Yahudi kira kadınlar (Aydın, 2002: 623-635) ve paça satıcısı kadınlar olduğu gibi fırın, hamam, değirmen işleten kadınlar da vardı (Kütükoğlu,1983: 236; Faroqi, 2008: 239-240; Kolçak, 2005: 68; Demir, 2008: 18). Öte yandan bu dönem kadınlarının çalışma hayatında yaşadıkları zorluklara örnek bir olay, 1571 tarihlidir. İstanbul’daki çamaşırcı kadınların dükkânlarına bazı leventler gidip fesat çıkmasına neden olduğu için bu tür dükkânların kapatılmasına ve vakıf dükkânlarının çamaşırcı kadınlara kiraya verilmemesine hükmedilmiştir (BOA, A.DVNS.MHM.10/Hüküm: 543). Bu şekilde ön görülemeyen olumsuzluklarda yöneticiler mevcut sorunu çözmek yerine, kadınların çalışmamasını tercih etmişlerdir.

Bunların dışında Evliya Çelebi’nin Rumeli izlenimleri, kadınların icra ettiği daha ilginç mesleklerin de olduğunu bilgisini vermektedir. Benefşe ve Anapoli şehirlerine hamallık yapmaya giden kadınların olduğunu hatta hamile kadınların bile ağır yüklerin altına girmekten çekinmeden hamallık yaptıklarını aktaran Çelebi, Lofça’daki kadınların erkekleriyle birlikte çivi kesmelerinden ve Yanya’da demircilik yapmalarından bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 2003:157,291). Hem kırsal hem de kentsel yaşamın ortak mekânlarından biri olan pazarlar ise ürettiğini satarak, geçimini sağlayan kadınların ticaret hayatı içinde de yer almalarına imkân vermiştir. Ustrumca kazasının Doylan Panayır (pazarı) (Nureski, 2014: 92-93) ya da avrat pazarları² (Ertuğrul,1991: 125) buna en güzel örnektir. Genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nda klasik dönemde kadının sosyo-ekonomik konumunda belirgin değişiklikler olmadı. Kırsal yaşamda üretime katkısı, ailenin bir üyesi olarak çalışmak olan kadının, kent yaşamında ise kısıtlı çalışma imkânları devam etti ve kadın hane yaşamı içinde kaldı. Klasik dönemin bu karakteristik özellikleri 18. yüzyılın sonuna kadar devamlılık arz etti, kadınların durumundaki belirgin değişiklik, Osmanlı modernleşmesinin bir sonucu olarak Tanzimat ile birlikte başladı.

Yüzyılda Osmanlı’da Kadınların Sosyo-Ekonomik Konumlarındaki Gelişim

Kadınların sosyo-ekonomik yaşamlarındaki değişim, 19. yüzyılda hızlandı. Osmanlı aydınları bozulan sosyo-ekonomik ve siyasal durumun nasıl düzeltebileceği üzerine düşünürken³, kadınların konumu sorunun önemli bir parçası olarak görüldü ve durumlarının iyileştirilmesi modernleşme hareketlerinin önemli bir parçası oldu. Özellikle belirtmek gerekir ki, modernleşme hareketlerinin itici gücü ve daha sonra da uygulayıcısı olan Jön Türkler’in ve İttihat Terakki’nin güç aldıkları coğrafyanın Rumeli olması, çift yönlü bir etkileme ve etkilenmenin bir sonucuydu. Buna karşın İttihat Terakki’nin ekonomi politikaları özellikle sanayileşme politikasının önemli bir

parçası olan “Milli İktisat” olgunlaşıp uygulanmaya başladığında Rumeli topraklarının büyük kısmı elden çıkmıştı. Ayrıca Balkan Savaşları ve Selanik’in kaybı İttihat Terakki’nin İstanbul merkezli hale gelmesini zorunlu kıldı. Balkan Savaşları sonrasında İttihat Terakki’nin ekonomide Müslümanları kayırma politikası başladı (Toprak, 2012: 41).

Kadınların sosyal hayatın bir parçası olması için öncelikle eğitim alanında yenilikler yapıldı. 19. yüzyılda kadınların Sıbyan Mektebi’nin devamında devlet okulları aracılığıyla eğitim alması sağlandı. Özellikle Rumeli’de kız öğrencilerin eğitim olanakları önemli oranda arttı. Kızların eğitim imkânları merkezden kırsala doğru zamanla artarken Rumeli’de hem başkente yakınlığı hem de Avrupa’ya yakınlığı sayesinde okullaşma hızlı gerçekleşti⁴.

Kadınların eğitim olanaklarının artması sonucunda Tanzimat sonrasında kadınlara yönelik gazete ve dergiler de çıkmaya başladı. Tanzimat dönemi kadınların statüsünün değişmeye başladığı dönemdi (Tekeli,1999:1192). Bu değişim 1908 II. Meşrutiyet’ten sonra daha da hızlandı. Bu dönemdeki kadına yönelik yayınların ortak özelliği “iyi ana, iyi eş, iyi Müslüman” kadın anlayışını benimsemeleriydi. Evlilik kurumunun düzenlenmesi, tek eşlilik, eğitimde kadına olanak tanınması, kadının toplumsal hayatta rahat etmesi sıklıkla dile getirilen konular olarak öne çıktılar (Güzel,1999: 859).

II. Meşrutiyet sonrasında cemiyet kurulmasının üzerindeki kısıtlamalar kalkınca pek çok kadın cemiyeti kuruldu. Bunların çoğu orduya, askere, çeşitli kurum ve kuruluşlara yardım amacıyla kurulmuş yardım cemiyetleriydi. Az sayıda ise kadın sorunları ile ilgilenen cemiyet kurulmuştu⁵. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti ve Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi bu cemiyetler arasında öne çıkan iki cemiyet oldu. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti’nin ilk tohumları Nuriye Ulviye Hanım tarafından çıkartılan ve kadın sorunları ile ilgilenen Kadınlar Dünyası Dergisi’nde atılmıştı (Kurnaz, 1991: 89). Cemiyet kurulduktan sonra da dergiyi çıkarmaya devam etti. Cemiyet’in en dikkat çekici başarısı; 1913 yılında Telefon Şirketi’ne memure olmak için başvuran Bedra Osman Hanım ve dört arkadaşının Fransızca ve Rumca konuşabilme şartı ileri sürülerek kabul edilmeyen başvurularını Kadınlar Dünyası Dergisi’nde eleştirerek kamuoyu oluşturması ve bir yıl sonra müracaatlarının kabul edilmesini sağlamasıydı (Özger, 2012: 425). Kadınlar Dünyası Dergisi dönemin önemli ve etkili kadın dergilerinden biri oldu.

Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi ise İttihat Terakki’nin önde gelen isimleri tarafından Enver Paşa’nın eşi Naciye Sultan himayesinde, çalışmak isteyen hanımlara iş bulmak ve namuslu bir şekilde çalışmalarını sağlamak amacıyla kuruldu (Kurnaz, 1991: 84; Oktar, 1998). Cemiyet İstanbul’u; İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu olmak üzere üç mıntıkaya ayırdı ve her mıntıkada bir veya birkaç fabrika (Darüssınaa) açılabilmesi için çalışmalara başladı. Darüssınaa’larda; dantel dairesi, beyaz iş dairesi, elbise dairesi, makine ile çorap ve fanila örücülüğü dairesi, asker çamaşırları dairesi ile kostüm, tayyör ve emsali ince işler dairesi adıyla çeşitli atölyeler yer alacaktı. Kadınlardan darüssınaalarda çalışmak üzere büyük bir talep geldi. Darüssınaa’lar açıldıkça İstanbul dışından da işgücü talep edilir oldu (Toprak, 2014: 6). Ayrıca çeşitli

resmi ve özel kuruluşlar, dernekle yaptıkları anlaşma gereğince kadın işçi çalıştırdılar. Dernek sekiz bin kadının çeşitli kuruluşlarda çalışmasını sağladı (Dulum, 2006: 66). Kadınları Çalıştırma Cemiyeti aracılığıyla kadınlar bir tür gönüllü askerlik görevine alındılar. Birinci Ordu-i Hümayun-a Merbut Birinci Kadın İşçi Taburu kuruldu. Cemiyet bu taburda maaşlı memurlar ve yevmiye alan işçiler olmak üzere kadınları iki şekilde istihdam etti. Tabur kadınları askeri talimlerden muaftılar ancak geri hizmetler taburu olarak bir program çerçevesinde kışlalarda talim ve terbiye göreceklerdi. Evli tabur kadınlarının sabah işbaşı yapmak koşuluyla haftada dört gece izni vardı. Sabah işbaşı yapamayacak kadar uzakta oturanlara bu izin haftada bir gece olarak düzenlenmişti (Toprak, 2014: 7-8). Cemiyet; aynı zamanda tabur ve darüssınaalar üzerinden devletin ilk kez gündeme aldığı özendirici nüfus politikasını yürütüyordu. Bu çerçevede bünyesinde çalışan memur ve işçilere zorunlu evlilik ilkesi getirdi. Evliliği kolaylaştırmak adına bir takım teşvik düzenlemeleri ve yardımlar yaptı. Öyle ki üyelerini evlendirmek için aracı oldu. 25 yaşından büyük erkek, 20 yaşından büyük kadın üyeleri arasında birbirine uygun damat ve gelin adaylarını bulmak için günlük gazetelerin baş sayfalarına özgeçmişlerini içeren listeler koydurttu. Evlenme yaşını geçiren ve cemiyetin bulunduğu adayları beğenmeyenlerin istihkaklarının %15’i alıkonuyor ve cemiyet ile ilişkileri kesiliyordu. Evlenen memur ve işçilerin ise gündelikleri %20 arttırılıyor ve doğan her çocuk için ücretlere %20 zam yapılıyordu (Toprak,2014:9). Temel amaç, savaşların aile hayatı ve nüfus yoğunluğu üzerindeki etkisini en aza indirmektir. Bunun yanı sıra cemiyet evlendirdiği çiftleri takip ederek modern anlamda bir aile kurulmasını sağlamaya çalışıyordu. Kurulan kadın cemiyetleri açısından Rumeli’de Selanik’in ayrı bir önemi vardı. Toprak’a (2014) göre Selanik, Osmanlı’da feminizmin ilk yeşerdiği kentti. Osmanlı’da feminizm ilk olarak Selanik Hukuk Mektebi’nde ele alındı⁶.

Selanik’te kadın hakları konusunda öncü işlevi gören üç önemli dernek kurulmuştu: Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyyesi, Teali Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Cemiyeti Hayriyye-i Nisvaniyyesi. Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyyesi’nin zamanının ötesinde bir anlayışı vardı. Üyelik din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm kadınlara açıktı. Kadın erkek eşitliğini savunan dernek anlayışına göre insanları mutlu kılmanın yolu sivil toplumun içinden geçiyordu (Toprak, 2014: 20).

Teali Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti ise bu üç dernek arasında en etkili olanı idi. Dernek Selanik’te İttihat Terakki’nin teşviikiyle kurulduktan kısa bir süre sonra İstanbul’da da örgütlenerek genişledi. Cemiyet’in girişimi ile ilk Kadın Hakları Konferansı, Selanik Hukuk Mektebi’nde verildi. Cemiyet, İstanbul’da Hanımlara Mahsus Gazete’nin çıkışını üstlenerek öncü bir rol oynadı (Toprak, 2014: 21-22). Osmanlı Cemiyeti Hayriyye-i Nisvaniyyesi’nin temel amacı ise eğitim konusunda halka yardımcı olmak ve fakir ailelerin çocuklarının okumasına destek olmaktı. 19. yüzyılda daha fazla sosyal hayatta görünür olan kadınlar çalışma yaşamına dâhil oldular. Kadınların çalışmalarına imkân veren en önemli faktörler; nüfusun yarısı üretime katılmadan kalkınmanın mümkün olmadığı anlayışının yaygınlaşması ve yöneticilerin

kadının çalışmasının önündeki engelleri kaldırmaya başlaması oldu. Kadınlara memuriyet yolu Tanzimat döneminde açıldı. 1845 yılında padişah huzurunda diplomalarını alan Müslüman ebeler sağlık alanında çalışmaya hak kazandılar. Eğitim alanında Dar'ül Muallimat mezunu öğretmenler görev aldılar ve kadın öğretmenler II. Meşrutiyet ile birlikte kız okullarının yönetiminde söz sahibi oldukları gibi müfettiş olarak da görev almaya başladılar (Özger, 2012: 425). Kadınların eğitim ve sağlık sektörü dışındaki istihdamı ise Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında hızlandı. Yaşanan savaşlarla erkek nüfusun üretimden uzaklaşması kadınların evlerinden çıkıp ev dışı üretime katılmasını zorunlu kıldı. Dokuma sanayindeki gelişme ve yeni fabrikaların açılmasıyla artan emek talebi kadın işçi sayısını arttıran önemli etkenler oldular. Özellikle askeri kıyafet üretimi yapan dikim evlerinin önemine dair örnek hüküm, 2 Nisan 1894 tarihlidir. Bu hükümde İstanbul'un Sultanahmet Sementi'nde askeri kıyafet üretimi yapan tamamı gelir seviyesi düşük kadınlardan oluşan dikimevine tahsilli bir kadın postabaşı ve bir kadın yardımcı tayin edilmesine hükmedilmekteydi. Yine kadın istihdamı hakkında bir diğer hüküm, 1897 tarihli olup, Darülaceze'de temizlik işlerinde istihdam edilmek üzere kadın hizmetlilerin alınmasına hükmedilmektedir. Aynı şekilde 1905, 1908 ve 1912 tarihli belgeler, çalışma hayatında kadınların istihdam alanlarının gelişimini örnekleyen hükümler içermektedir. Söz konusu hükümler; sınır kapılarında birer kadın kolcu, kadın hapisanelerinde iki kadın gardiyan ve iki kadın kolcu ve kadınların istihbarat memurluklarında istihdamına ilişkindir (BOA, MF.MKT, 199/22; İ.DH,1344/5; BEO, 2664/199755; ZB,311/18; DH.İD, 65/16). Kadınlar için çalışma hayatında farklı meslekleri icra edebilmenin önünü açan bu hükümlere ek olarak ayrıca istihdam yaratma girişiminde bulunan kadınlarda vardı. Buna en güzel örnek, kadınların ihtiyacı olan her çeşit eşyayı imal etmek ve satmak için Fatma Hasene, Fatma Zehra ve Ayşe İzzet tarafından kurulan şirkettir. Hanımlara Mahsus Eşya Pazarı Osmanlı Anonim Şirketi adıyla kurulan bu şirkete, 8 Nisan 1917 tarihinde ruhsat verilmiştir.

...Merkezi Dersaadet'te olarak hanımların muhtaç olduğu bilcümle eşyayı imal ve furuht etmek ve dikişe müteallik her nev taahhüdatı ifa eylemek üzere elli sene müddet ve otuz bin lira sermaye ile 'Hanımlara Mahsus Eşya Bazarı Osmanlı Anonim Şirketi' namında bir şirket teşkiline ruhsat itası Fatma Hasene, Fatma Zehra ve Ayşe İzzet hanımlar tarafından istida edilmiş (BOA, İ.DUİT,120/43).

II. Meşrutiyet ile birlikte kadınların sosyal ve ekonomik yaşamlarında meydana gelen gelişmeler kırsal kesimde yaşayan kadınlar açısından sınırlı kaldı, kırsal alan kadınlarının yaşamlarında büyük değişiklikler olmadı. Asıl değişim ve modern anlamda ev dışı üretime katılma, kentlerde yaşayan kadınlar için gerçekleşmeye başladı. Klasik dönemde kent yaşamına ilişkin veriler çoğunlukla sosyal yaşam üzerineydi. Özellikle Avrupalı kadın gezginler Lady Montagu, Lady Craven, Lucy M.J. Garnett, Fanny Ellsworth Davis'ten yapılan alıntılar kadınların sosyal durumunu anlatmak için sıkça kullanılmıştı.

Ekonomik yaşamla ilgili çalışmalar ise özellikle ipek imalatı ve Bursa üzerine yoğunlaşmaktadır. Kadınların ekonomik faaliyetleri açısından Bursa’nın ön plana çıkmasının en önemli nedeni Müslüman kadınların ilk olarak Bursa’daki iplik atölyelerinde işçi olarak çalışmaya başlamalarıdır (Gerber,1980: 231-244). Tereke kayıtlarından kadınların iplik bükme ve trikotaj işi ile meşgul oldukları anlaşılmaktadır (Kurt, 1999: 435-437). Klasik dönemde devlet kayıtları da özellikle kadınların ekonomik faaliyet kayıtları ile ilgili sınırlı bilgiler vermekte daha çok sosyal ve hukuki konularda kayıt bulunmaktadır (Jennings, 1975: 53-114). Klasik dönemde bu şekilde sınırlı olan ekonomik faaliyet 19.yüzyılda çeşitlenmiştir. Kadınlar fabrikalarda ve kamuda farklı işkollarına girmiş ve sayıları savaş dönemlerinde artmıştır.

19. Yüzyılda Osmanlı Rumelisi’nde Sosyo-ekonomik Durum

19. yüzyılda Rumeli topraklarının nüfus yoğunluğu ülke genelinin üzerindeydi. Etnik yapısı da imparatorluğun diğer bölgelerine göre çeşitlilik gösteriyordu. Etnik çeşitlilik yönetim açısından Müslim ve Gayri-müslim olarak dikkate alınıyordu. Osmanlı’nın kapitalist dünya ekonomisine eklenme sürecinde diğer coğrafyalardan belirgin farkı sınıfsal çatışmalarda dinsel ve etnik farklılıkların belirleyici olmasıdır (Keyder,1999:644). Din ve sınıf olarak bakıldığında Gayri-müslim nüfusun ekonomik açıdan daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanlarda fakir sınıfın %56,90’ı erkek, %43,10’u kadın; orta sınıfın %65,85’i erkek, %34,19’u kadın, zengin sınıfın ise %89,62’si erkek, %10,5’i kadındır. Gayri-Müslimlerde ise fakir sınıfın %60,44’ü erkek, %39,56’sı kadın, orta sınıfın %72,69’u’i erkek, %27,37’i kadın, zengin sınıfın %95,24’ü erkek, %4,76’sı kadındır (Kurt, 1999: 439).

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19.yüzyılda 1831, 1844, 1852, 1866-1873, 1881-1893 ve 1903-1906 yıllarında nüfus sayımı yapıldı. Ancak bu sayımlarda vergiye tabi ve askerlik hizmetiyle yükümlü erkek nüfusun sayılmış olması kadın nüfus hakkında bilgi edinilmesini zorlaştırmaktadır. Bu sayımlar arasında en kapsamlı olanı 1866 yılında başlayan ve 1873 yılında tamamlanabilen Tuna Vilayeti’nde yapılan sayımdır (Çimen, 2012: 196-197). Tüm bu sayımlar ve 1877 devlet salnamesi de dikkate alınarak, Rumeli’nin (Edirne, Tuna, Sofya, Selanik, Bosna, Hersek, Manastır, Yanya, İşkodra) (Akbayar,1999: 1241) dönem içindeki yaklaşık tahmini nüfusunun 5-6 milyon civarı olduğu söylenebilir⁷.

Osmanlı İşçilerine ve sanayi kuruluşlarına ilişkin en net ve doğru bilgiler 1913-1915 Sanayi Sayımı’ndan elde edilebilmektedir. Ancak bu sayım imparatorluğun genelini kapsamamakta sadece 1913 Teşvik-i Sanayi kanundan yararlanan sanayi kuruluşlarını kapsamaktadır. Rumeli topraklarının bu tarihten önce kaybedilmiş olması hem sayımın içeriğini etkilemiş hem de Rumeli’deki verileri toplamayı güçleştirmiştir.

Rumeli’deki ekonomik bölgeler sanayisi olan büyük kentler⁸, kendi dışındaki piyasalar için üretim yapan kıyı şeritleri ve yerel pazarlar haricinde önemli ölçüde üretim yapmayan bölgeler olarak incelenebilir (Ökçün vd., 1999: 754). İlk iki bölge Rumeli’de fabrikaların yaygınlaştığı yerler olarak öne çıktı.

Özellikle Selanik, Rumeli sanayisinin merkezi konumuna geldi. 18.yüzyıl sonunda ve 19. yüzyılda Rumeli Osmanlı sanayisi; pamuklu ve ipek dokuma, halı dokuma ve tütün işlemeye dayanıyordu. Bunlardan en önemlisi dokuma sektörüydü. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi; tarım, hayvancılık, el ve ev sanatlarına dayalı yapısını korumakla birlikte özellikle dokuma alanında fabrika üretimi güçlenmişti. Dokuma sektöründe kadınların bir tüccar ile anlaşarak evlerinde ürettiklerini pazarlarda değerlendirmesine dayalı sistem giderek arttı (Koca, 1998: 52). Bir dokuma fabrikasında ise pamuğu hazırlayan ve büken çoğunlukla kadınlardı (Sarc,1999: 424). 19. yüzyılda dokuma sektörü Manchester fabrikalarının rekabeti ile baskı altına girdi ve zayıflamaya başladı⁹. 1850'de Selanik'te 25-28 ipeklilikte dokuma tezgâhı bulunurken 5 yılda bu sayı 18'e düşmüştü (Makal, 1999: 87).

Osmanlı İmparatorluğunda sanayileşmenin en fazla olduğu yer İstanbul, ardından da Makedonya idi. Makedonya'nın iç kesimlerinde çok sayıda dokuma atölyesi vardı. Balkan savaşlarının ardından Rumeli topraklarının elden çıkmasıyla ikinci sırayı İzmir aldı (Kırpık, 2004: 9). Rumeli'de Selanik, Manastır, Priştine, Üsküp, Edirne ve Dedeağaç sanayileri ile öne çıktılar. 1880'lerin başında Selanik'te demir yolunun yapımıyla birlikte, Osmanlı vatandaşı ve yabancı Yahudi yatırımcılar bölgenin sanayileşmesinde önemli bir rol oynadılar (Quataert, 2007: 97). 1913'te Selanik'te ana sektör pamuk ipliği üretimi olmakla birlikte; mobilya, şekerleme, soda, bira, tuğla, dokuma ve fes fabrikaları bulunmaktaydı. Kavala'da büyük bir sigara fabrikası vardı. Tütün işleme alanında ise Üsküp, Manastır, Drama ve Gümölcine öne çıkıyor, hububat ticareti bölgenin tümünde yapıyordu (Kırpık, 2004: 10-12).

19.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu çalışma koşulları ile ilgili bilgiler sınırlıdır. Ancak çalışma koşullarının iyi olmadığı ile ilgili genel bir kanı oluşturmak için yeterlidir. Bu konuda II. Meşrutiyet öncesinde işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen yasal bir çerçeve yoktu. Çalışma süresi 16 saattir ve ancak Mecelle ile gün doğumu ve gün batımı olarak sınırlandırılmıştı. Buna karşın geniş coğrafyaya sahip imparatorluk topraklarından doğudan batıya bu çalışma süreleri büyük farklılıklara göstermekteydi. 1908'de Kavala Tütün İşçileri günlük çalışma süresini yazın 9, kışın 8 saat olması için greve gitmişlerdi. Çalışma koşulları özellikle yabancı sermaye ortaklıklarında daha da yıpratıcıydı. Yabancı şirketlerde öğle yemeği, namaz ve tuvalet gibi zorunlu nedenlerle işe ara verilmesi durumunda bu süre ücretlerden kesiyorlardı. Ayrıca Müslim ve Gayri-müslimler arasında bilinçli bir ayırım gözetilmekteydi (Gülmez, 1999: 794-797).

Rumeli'de kadın işçilerin fabrikalarda çalışması 1840'larda başladı. Müslüman kadınların fabrikalarda çalışmaya başlamaları ise 1860 sonrası Bursa ipek fabrikalarında gerçekleşti (Makal, 2010: 17; Sencer, 1969: 93-94). Müslüman kadınların Gayri-müslim erkeklerle bir arada çalışacak olması, Müslüman kadınlara bir sınırlama getirerek Müslüman kadınları daha çok ev içi üretime yöneltmiştir. Özellikle halı dokuma işinde ev imalatı son derece gelişmiştir. Ayrıca işletme sahiplerinin daha çok Gayri-müslim olması ve Gayri-müslim kadınları tercih edilme sebeplerinden biri olabilir (Kırpık, 2004: 108-

109). Rumeli’de Gayri-müslim kadınların fabrikalarda çalışmaya imparatorluğun diğer bölgelerinden erken başlamaları Rumeli’de dokuma sektörünün gelişmiş olmasıyla da ilgiliydi ve Tanzimat sonrasında kalifiye işçi yetiştirmek amacıyla kız çocuklarına yönelik sanayi okulları denemesi Rumeli’de başladı (Özbay, 2003: 38). Niş, Rusçuk, Sofya ve Selanik’te ıslahhanelerin sanat okullarına dönüştürülmesi ile dokuma sektörüne kalifiye eleman yetiştirilmesi sağlandı (Kırpık, 2004: 5). Selanik’te dokuma sektöründe yoğunlaşan kadın emeği, tütün sanayisindeki büyük atılımla iplik fabrikalarından tütün işletmelerine doğru kaydı. Bu tütün sanayinin ucuz kadın emeğini kendisine çekerek iplik sanayine darbe indirdiği anlamına geliyordu (Quataert, 2007:105). Kadınlar çalışabilmek için düşük ücretleri ve kötü çalışma koşullarını kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Ayrıca kadınlar, sendika vb. işçi kuruluşlarına ve örgütlenmelerin etkinliklerine katılma konusunda çekingenlerdi. Düşük ücret ve uysallık kadın işçileri cazip bir seçenek haline getirmekteydi (Makal, 1999: 95). II.Meşrutiyet’ten sonra kadınların çalışma yaşamındaki sayıları arttı. Özellikle savaş yıllarında dokuma ve tütün gibi geleneksel olarak var oldukları iş kollarının dışında farklı iş kollarında çalışmaya başladılar. Osmanlı İmparatorluğu’nun sanayi açısından en gelişmiş bölgesi Rumeli’ydi. Bu nedenle kadınların işçi olarak çalışma hayatına girmeleri diğer bölgelere göre daha önce gerçekleşti. Böylelikle 19. yüzyıl boyunca giderek artan sayıda kadın ev dışı işlerde çalışmaya başladı.

19. Yüzyılda Osmanlı Rumelisi’nde İşçi Kadınlar

Osmanlı işçi tarihinde önemli bir yere sahip olmalarına rağmen kadın ve çocuk işçilerin gerçek rollerini ortaya koymak eldeki verilerin yetersizliği nedeniyle zordur. Eldeki veriler özellikle İstanbul’a ve büyük kentlere aittir. Kırsal kesimde yer alan imalathanelerle ilgili bilgiler ise oldukça sınırlıdır. 19.yüzyıl işçilere ilişkin edinebildiğimiz en önemli verilerden biri ücretlerin durumudur. Özellikle Tanzimat’tan 1913 Sanayi sayımına kadar olan sürece ilişkin istatistikler Ökçün vd, tarafından İngiliz Konsoloslarınınca hazırlanan konsolosluk raporlarından bir takım hesaplamalar neticesinde elde edilebilmiş ve tutarlılığı ancak sınırlı sayıdaki verilerle kontrol edilmiştir. Sanayi ücretlerine ilişkin veriler uzun dönemli bir analize taban oluşturmayacak kadar sınırlı olduğundan istatistiklerde bir takım boşluklar oluşmaktadır. Ayrıca tarım ücretlerinin hesaplanmasında da hesaplanılabilecek mevsimlik ve bölgesel farklılıklar olması tarım sektöründe de ücret tespitini zorlaştırmaktadır. Bu sınırlılıklar dahilinde 1839-1913 arasında Osmanlı’daki ücretlerin belirli bir artış eğilimi gösterdiği ve bu eğilimin Dünya ekonomisindeki dalgalanmalar ile tutarlı olduğu anlaşılmaktadır. Ücretler, nitelikli/niteliksiz işçiler, fabrika/tarım işçileri, erkek/kadın-çocuk işçiler arasında önemli farklar olduğunu göstermektedir. Coğrafi açıdan da belirgin farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul, İzmir ve Selanik gibi metropol kentlerde ve piyasalar için üretim yapan kıyı şeritlerinde ücretler görece daha yüksekken diğer bölgelerde daha aşağıda kalmaktadır (Ökçün vd., 1999: 754-756).

1830'lu yıllarda Rumeli'de eve iş verme şeklinde devam eden halı imalatının yanı sıra halı atölyelerinde genellikle genç kızlar çalışmakta hangarlarda ya da uzun koridorlarda çömelmiş olarak halı dokumakta ve ayda en fazla 30-35 yılda 360-400 kuruş kazanmaktadırlar (Güzel, 1999: 868). Selanik, Kavala, Drama ve Gümülcine çevresindeki ipek atölyelerinde binlerce kadın işçinin varlığı 1908 grevlerinden anlaşılmaktadır. Özellikle Kavala ve Drama'da greve giden 14.000 ipek işçisinin önemli bir bölümü kadındır (Güzel, 1999: 870).

Selanik, Kavala, Drama, Gümülcine, Üsküp ve Manastır aynı zamanda tütün işletmelerinin yoğun olduğu yerlerdir. Tütünün atölyelerde işlenmesinin ötesinde bir de tarım ürünü olarak yetişmesinde ve toplanmasında istihdam edilen kadın işçiler vardır. Tütün işkolundaki işçiler örgütlüdür. Kavala'da tütün işleme işinde kadın-erkek işçi oranlarının yarı-yarıya olduğu anlaşılmaktadır (Quataert, 2007: 116). 1900'de kurulan Kavala Tütün İşçi Cemiyeti 1908 grevlerinde yer almıştı. Daha sonra örgütün üyesi Yanboylu Hatice'nin 1920'lerde İstanbul'da birçok harekete katıldığı tespit edilmişti. Burada belirtmek gerekir ki; Rumeli'de tütün ve dokuma da çalışan Müslüman ve Türk kadın işçilerin pek çoğu önce Balkan Savaşları, ardından da Birinci Dünya Savaşı nedeniyle, 1925'ten sonra da nüfus mübadelesi sırasında Türkiye'ye gelerek özellikle İstanbul ve Ege bölgesine yerleşip işçilik yapmışlardı (Güzel, 1999: 870).

1890'da Makedonya'da iplik fabrikasında çalışan 1570 işçinin $\frac{3}{4}$ 'ünü kadınlar ve kızlar oluşturuyordu. Bu işçiler yazın 15, kışın 10 saat çalışıyor ve gün içinde ancak 35 dakikalık bir yemek molası veriyordu. Çalışma saatleri kadın erkek tüm işçiler için aynıken kadın işçiler tüm işkollarında olduğu gibi burada da erkeklerden daha az ücret alıyorlardı. Kız çocukları işe başlarken erkek çocuklardan %50 daha düşük ücretle başlıyor ve en az 2 kuruş eksik ücret alıyorlardı¹⁰ (Makal, 2010: 19-20). Özellikle kalifiye işçiler arasında fark daha da açılıyordu. Kalifiye bir erkek işçi, kalifiye bir kadın işçinin 2 ya da 3 katı kadar kazanıyordu¹¹ (Kırpık, 2004:107).

Farklı ücret uygulaması tarım işçiliğinde de görülüyordu. Ancak burada etnik kimlikler de etkili olmuştu. Muhtemelen Bulgarlardan oluşan Üsküp Komitesi, Müslüman halkın ekinlerinin yüksek ücretle kaldırılmasını kararlaştırmıştı. Orakçı olarak bilinen ve ekinlerin kaldırılmasında çalışan işçilerin ücretleri erkekler için 10, kadınlar için 7,5 ve çocuklar için 5 kuruş olarak belirlenmişti. Bir önceki senede yüksek ücretle ekinlerin kaldırılmasını geciktiren Bulgar işçiler karşısında vilayet dışından (Arnavutluk) ekinlerin kaldırılması için Müslüman işçiler getirilmişti. Kısmen de istenen yüksek ücret ödenerek ekinlerin toplanması sağlanmıştı (Özbay, 2003: 81). 1913-1915 sanayi sayımından elde edilen verilere göre 1913'te kadınların istihdam oranı imalat sektöründe %32, 1915'te %29'dur. Bu oranlar dokuma sanayinde pamuk ve ipek dokumacılığında %90'a yükselmektedir. Tütün işkolunda kadın istihdamı %50 civarındadır (Önder, 2013: 38).

Örgütler, Grevler ve Kadınlar

İşçi sayısındaki artış zamanla örgütlenme ve işçi hareketlerini de beraberinde getirdi. Kadın işçiler grevlerde hem işçi olarak hem de kocalarına destek amacıyla yer aldılar. Osmanlı’daki işçi hareketleri zaman içerisinde bir bilinç kazandı. 1870’lerde ücretli çalışan sayısının artışı ile birlikte işçi-işveren ayrışması belirginleşti ve iş bırakma eylemleri ara sıra görülen eylemler olmaktan çıkarak bir süreklilik kazandı ve işçiler grevi hak aramanın bir aracı olarak kullanmanın bilincine vardılar (Yıldırım, 2012: 217). Bu durum Osmanlı’da yaşanan zihniyet değişiminin önemli bir göstergesiydi. Çünkü 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı’ya göre ücret emekten sağlanan bir kârdı ve modern anlamdaki işçi (amele) tabiri ise rıhtım ve limanlarda çalışanlar ile tarım işçilerini kastederek kullanılıyordu (Kırpık, 2004: 28). 19. yüzyılın ikinci yarısında bu anlayış ve işçinin tanımı değişmişti. 1908 öncesinde görülen grev ve iş bırakma eylemlerinin önemli bir kısmı Rumeli’de görülmüştü¹² (Yıldırım,2012:223). Hatta Tanzimat’tan önce gerçekleşen işçi eyleminden biri Rumeli’de Samakov’da mekanik dokuma tarağına karşı kadın işçiler tarafından gerçekleşmişti (Gülmez,1999:792).

Tablo 1: 1872-1907 Öncesinde Rumeli’de Tespit Edilmiş Grevler

Yıl	Yer ve İşkolu	İşçi Sayısı
1879	Selanik Muhasebe Bürosu Çalışanları	
1904	Kavala Tütün İşçileri	8000
1904	Selanik Tütün Rejisi İşçileri	
1904	Selanik Kunduracı İşçileri	50
1904	Bitola Kunduracı İşçiler	150
1904	Bitola Fırın İşçileri	
1905	Selanik Dokuma İşçileri	
1905	Sketcha Dokuma İşçileri	
1905	Voden Dokuma İşçileri	
1906	Veles Kunduracı İşçileri	150
1906	Skopie Kunduracı İşçileri	70
1906	Skopie Kaftancı İşçiler	40
1906	Veles Terzi İşçiler	
1906	Selanik Marangoz İşçileri	
1906	Selanik Demir İşçileri	
1906	Selanik Kunduracı İşçileri	
1906	Selanik Çimento, Toprak ve Cam Allatini Seramik Fabrikası İşçileri	

Kaynak: Güzel, 1999: 805

Rumeli’deki işçiler imparatorluğun en kalabalık ve en örgütlü işçileriydi. Ancak 1908 öncesindeki grevlerin doğrudan bir sendika öncülüğünde yapılmadığını ve kısa süren eylemler olduğunu vurgulamak gerekir. Rumeli’de bir cemiyet tarafından organize edildiği tespit edilen ilk eylem 1905’te Kavala Tütün İşçilerinin Tütün Amelesi Saadet Cemiyet’i öncülüğünde gerçekleştirdiği eylemdir (Yıldırım, 2012: 218). Bu eyleme kadın işçilerin katıldığına dair açık bir bilgi bulunmamasıyla birlikte Kavala Tütün İşletmesinde çok sayıda kadın işçi

çalışması ve eylemi düzenleyen Tütün Amelesi Saadet Cemiyet'inin kadın üyelerinin bulunması nedeniyle katılmış olmaları muhtemeldir. Ancak Yıldırım'ın (2012) 1905 tarihini verdiği grev için Güzel (1999) 1904 demektedir. Verilerin azlığı zaman zaman grev tarihlerinin tespitini bu şekilde zorlaştırmaktadır.

23 Temmuz-31 Ekim 1908 tarihleri arasında etkili olan 1908 grevleri İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut, Midilli, Samsun, Eskişehir, Konya, Bulgurlu, Edirne, Demirkapı, Gümölcine, Foça, Kavala, Drama, Ergani, Balya, Karaaydın, Adana, Gevge, Manastır, Üsküp, Varna ve Ereğli'de etkili oldu. 1908'de 250 bin işçinin 75 bininin kadın işçi olduğu verilere bakılarak tahmin edilebilmektedir (Önder, 2013: 35). Bu işçilerin hemen hemen tamamı 1908 grevlerine katılmıştı. 1908 grevleri, II. Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamında çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve düşük ücretlerin yükseltilmesi talepleriyle başladı. Özellikle Selanik, İstanbul ve İzmir sanayilerinin güçlü olmasının bir sonucu olarak grevlerinde merkezi oldular¹³. 1908'de Selanik'te çeşitli işkollarında çalışan 10.000 işçi, tütün imalatında çalışan 10.000 civarında işçi, 5000 kadarda limanda çalışan ulaşım işçisi bulunduğu ve bu işçilerin 1908 grevlerine katıldığı anlaşılmaktadır (Makal, 1999: 89). 1908 Grevlerinin yaygınlaşmasında ve etkinliğinde etnik ve dinsel farklılıkların bir tarafa bırakılabilmesinin etkisi büyüktü. 1908 grevlerinde farklı uluslar işverenlere karşı birlikte mücadele edebildi. Birlikte mücadele en fazla Rumeli'de görüldü.

Rumeli bölgesinde yaşanan 1908 grevlerinde önceki dönemlerden farklı olarak işçiler, sendika ve çeşitli işçi örgütlerinin öncülüğünde daha planlı ve örgütlü harekete geçtiler. Öncesinde bu örgütlenme alt yapısının en fazla olduğu bölge olan Rumeli'de 1908 sonrasında kurulan cemiyet sayısı arttı. Taşoz'daki maden işçilerinin İslam ve Rum Osmanlı Amele Derneği (1908), Selanik reji çalışanlarının Tütün İşçileri Sendikası, Selanik ayakkabıcı işçilerinin Kunduracı Kalfaları Cemiyeti (1908); İskeçe tütün işçilerinin İskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve Terakki Cemiyeti (1911); Selanik-Manastır hattındaki demiryolu işçilerinin Amele Teavün Cemiyeti (1911); Drama tütün işçilerinin Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti (1909); Selanik limanı hamallarının Osmanlı İştira Hamalları Cemiyeti (1910); Selanik deri işçilerinin Debbağhane İşçileri Cemiyeti (1909); Selanik merkezli Kanaviçe ve Süt İşçileri Cemiyeti (1910), Bulgar Matbaa İşçileri Cemiyeti ve Yahudi Matbaa İşçileri Cemiyeti; yine Selanik'teki Selanik Memurin ve Müstahdemin Sendikası (1908), Tüccar Kâtip ve Müstahdemin Sendikası (1908) Rumeli'de kurulan işçi örgütlerinden bazılarıdır¹⁴ (Yıldırım, 2012: 225). Bu cemiyetler birbirleri ile iletişim ve dayanışma halindedirler. Bunlar arasında konumuz açısından en dikkat çekici olanı 1910'da kurulmuş olan Selanik merkezli Kanaviçe ve Süt İşçileri Cemiyeti'dir. Kanaviçe işçiliğinin tamamen kadınlar tarafından gerçekleştirilen bir iş kolu olması nedeniyle özellikle kadın işçilerin yer aldığı bir cemiyet olarak öne çıkmaktadır. 1908 grevlerinden sonra Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun yasaklarına rağmen az sayıda da olsa grevler görülmüştür. 1910 Manastır Dokuma İşçileri Grevi, 1911 Selanik Matbaacıları ve Reji İşçileri Grevi, 1912

Drama Tütün İşçileri Grevi Rumeli’de gerçekleşen 1908 sonrası tespit edilebilmiş grevlerdir (Gülmez, 1999: 801).

İlk işçi federasyonu Selanik’te 1909’da kurulan Selanik Sosyalist İşçiler Federasyonu’dur. 1908 Ağustos’unda Selanik limanını günlerce felç eden rıhtım işçileri grevi ve greve destek amacıyla farklı işkollarında başlayan çeşitli grevlerle oluşan dayanışma, Federasyonun kuruluşuna zemin hazırlamıştı. Federasyonun kuruluşunda Yahudi çevreler ve Bulgar Sosyal Demokrat İşçi Partisi etkili olmuştu (Dumont, 2014: 92). Geniş katılımlı bir yapıya kısa sürede kavuşan federasyonun, en önemli özelliği ise farklı etnik ve dini kökenlerden gelen işçileri bir araya getirmeye çalışması ve bir ayrım gözetmemesiydi. Federasyon, Ta’til-i Eşgal kanunu şiddetle protesto etmişti. Ağustos 1909’da geniş katılımlı uluslararası bir işçi eğlencesi düzenlemişti. Federasyonun düzenlediği işçi eğlencesinde konuşmacılar arasında kadın işçiler olduğu gibi işçilerin, aileleri ile birlikte eğlenceye katıldığı anlaşılmaktadır (Yıldırım, 2012: 226). 19. yüzyılda cemiyet ve işçi örgütlenmelerinin kadınların sosyal ve ekonomik konularının iyileşmesine olumlu katkıları oldu. Savaşlar nedeniyle azalan erkek işgücünün yerini cemiyet ve işçi örgütlenmelerinin teşviki ile kadın işgücü almaya başladı. Cemiyetler ve işçi örgütlenmeleri kadınların; eğitimden, aile hayatındaki yerine ve ekonomik durumlarına kadar pek çok açıdan kadınlarla ilgilendiler ve 19. yüzyılda kadınların sosyo-ekonomik konularında yaşanan değişimin başlıca aktörü oldular.

Sonuç

Klasik dönem Osmanlı Rumelisi’nde kadınların sosyo-ekonomik yaşamda görünür olması, modernleşme sürecinde elde ettikleri konularının gelişimi ve emeklerinin karşılığının verilmesi İmparatorluğun içinde bulunduğu koşullar nedeniyle oldukça uzun zaman aldı. Klasik dönemde mülk edinmenin haricinde kadınların ekonomik faaliyette bulunduğu bohçacı, hamam ustası, dokumacı, iplik eğiren, mum imalatçısı, çamaşırcı, ebe, çengici, çalgıcı, dellâk, nakışçı ve paça satıcısı gibi meslekler, herhangi bir yetkinlik gerektirmeyen çoğunlukla hane içinde yapılabilen mesleklerdi ve söz konusu meslekler 19. yüzyılda da kadınlar tarafından icra edilmeye devam ettiler. Modernleşme süreci ise eğitim gerektiren sosyal hayatın içinde yer almayı zorunlu kılan meslekleri ön plana çıkardı. Dolayısıyla kadınlar bu mesleklere sahip olma şansını yakaladılar. İmparatorluğun çalışma ilişkilerine bakışına klasik dönemden yansıyan anlayış, Osmanlı’nın 19. yüzyılda değişen çalışma ilişkilerine karşı bir sosyal politika geliştirmesini sekteye uğrattı. Devletin statükoyu korumaya çalışarak, sosyal politika belirleyememesi çalışma koşullarını ve ilişkilerini önemli oranda etkiledi.

Kadınların kırsal ve kentsel yaşamındaki farklılıklar özellikle klasik dönemde belirgindi. Tanzimat sonrası modernleşme sürecinin kentli kadının yaşamını etkilemesi ve imkânlarını artırması sonucunda, kentli kadınlar modern anlamdaki çalışma yaşamında kendilerine daha fazla yer buldular. Rumeli’de kadınlar imparatorluğun diğer bölgelerine göre fabrikada çalışmaya

daha erken başladı.(1840) Gayri-müslim kadınların fabrikalarda çalışmaya imparatorluğun diğer bölgelerinden erken başlamaları, Rumeli’de dokuma sektörünün gelişmiş olmasıyla da ilgiliydi ve Tanzimat sonrasında kalifiye işçi yetiştirmek amacıyla kız çocuklarına yönelik sanayi okulları denemesi Rumeli’de başladı. Müslüman kadınlar ise 1860’da Bursa ipek imalathanelerinde çalışmaya başladılar. Rumeli’de kadın işçilerin bu öncülüğü işçi örgütlenmeleri içinde de daha etkin olmalarını sağladı.

Rumeli, imparatorluğun siyasal açıdan en hareketli bölgesiydi ve modernleşme sancılarının en fazla hissedildiği bölge oldu. Rumeli kadınları, çalkantılı süreçte imparatorluğun en mücadeleci kadın kesimi oldular. Rumeli’nin kaybedilmesiyle, Osmanlı’daki işçi ve sosyalist hareketler zayıfladığı gibi imparatorluk sanayisinin önemli bir kısmı da kaybedildi. Buna karşın iç göçlerle İstanbul ve Ege Bölgesi’ne yerleşen kadın işçiler, Anadolu’daki kadın işçilerin güçlenmesini sağladı. Klasik dönemden modern döneme geçişte en fazla sosyo-ekonomik değişimi Rumeli kadınları yaşadı.

Notlar

- ¹ Fariba Zarinebaf - Shahr’ın çalışmasında verdiği “Hatta cariyelerini kocalarına satanlar bile vardı. Rukiye bint Mustafa’nın evini ve cariyesini Eğriboz Valisi olan kocası Osman’a 1720 yılında İstanbul’da 150 kuruşa satması gibi.” olayı, buna güzel bir örnektir. Ancak bahsi geçen çalışmada, kaynağı sicillere dayanan bu örnekle ilgili ayrıntılı bilgi verilmemesi dolayısıyla köle satışının evlilik dâhilinde mi, yoksa boşanma sonrasında mı gerçekleştiğine ilişkin belirsizlik söz konusudur.
- ² Bu pazarın ilk defa Kanunî’nin zevcesi Haseki Hürrem Sultan’ın desteğiyle, kendisine ait olan Haseki Darüşşifa ve imareti’nin yakınında kurulduğu kaydedilmektedir.
- ³ Osmanlı aydınlarının ayrıntılı görüşleri için bakınız: Özkiraz (2011), Akdeniz (2011), Kurnaz (1991), Avcı (2007).
- ⁴ Ülkede açılan okullar ve öğrenci sayılarına ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: Kurnaz (1991) ve Güzel (1999).
- ⁵ Kadın sorunları ile ilgilenen cemiyetler şunlardır: İttihat Terakki Kadınlar Şubesi (1908), Teali Nisvan Cemiyeti (1908), Teali Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti (1910), Mamulat-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1912), Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti (1913), Bilgi Yurdu (1916) ve Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi (1916) (Kurnaz, 1991: 77-86)
- ⁶ Selanik Hukuk Mektebi Müdürü Muslihiddin Adil’in “İktisat Dersleri” adlı kitabında feminizme geniş bir yer veriliyordu. Muslihiddin Adil’in bakış açısı doğrudan kadın-erkek arasındaki geleneksel işbölümüne karşı çıkıyordu. (Toprak, 2014: 40)
- ⁷ 19. yüzyıl nüfus istatistikleri için bakınız: (Elibol, 2007)
- ⁸ Rumeli’de ki büyük kentler Tanzimat’la birlikte yaşanan kentsel dönüşümden en fazla etkilenen bölgeydi. Selanik, Kavala, Dedeoğaç ve Volos (Kuluz) gibi limanlar yeni ekonomik ve toplumsal ilişkilerin giriş noktası işlevini gördüler. 19. yüzyıl sonlarında en yüksek nüfus yoğunluğu da liman kentlerinin çevresinde bulunan tütün üreticisi kazalarda görüldü. (Yerolimpos, 1999: 31)
- ⁹ Örneğin bu rekabetin sonucunda; İşkodra’da 1812’de 600 dokuma tezgâhı çalışırken 1821’de çalışan tezgâh sayısı 40’a inmişti. Tırnova’da ise 1812’de 2000 olan dokuma tezgâhı 1830’da 200’e inmişti. (Sarc, 1999: 425)
- ¹⁰ Rumeli’nin değişik bölgelerinde kadınlar erkeklerden daha düşük ücret alıyordu. Ancak ücretler arasındaki açıklık farklılık göstermekteydi.
- ¹¹ Yaklaşık olarak kalifiye erkek işçiler 15 kuruş, kadın işçiler ise 8 kuruş kazanıyordu.
- ¹² 1908 (1872-1908) öncesinde Osmanlı’da gerçekleşen grevlerin %70’i İstanbul’da %20’si ise Rumeli’de gerçekleşmiştir.
- ¹³ 1908 grevlerinin tam listesi için bakınız: Gülmez (1996: 176-177).

¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda 19.yy. da oluşan işçi örgütlenmeleri için bakınız: Karakışla (2007).

Kaynakça

- Akbayar N. (1999). *Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 5:1238-1248.
- Akdeniz S. (2011). Tanzimat Dönemi Edebiyatçılarının Kadın Problemine Yaklaşım Biçimleri. İnternet adresi: http://cws.emu.edu.tr/en/conferences/2nd_int/pdf/safiye%20akdeniz.pdf. Erişim tarihi: 14.7.2015.
- Avcı Y. (2007). Osmanlı Devletinde Tanzimat Döneminde Otoriter Modernleşme ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 21: 1-18.
- Aydın M. (2002). Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar. *Belleten*, LXV (243): 623-635.
- Baş E.(2006). Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y.Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- BOA.A.DVNS.MHM.,10/MF.MKT.,199/İ.DH.,1344/BEO.,2664/ZB.,311/DH.İD.,65 / İDUİT.,120.
- Çakır İ.E. (2014). Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36: 201-216.
- Çimen A. (2012). Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı’da Nüfus Hizmetleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3): 183-216.
- Demir F. (2008). Tarihsel Süreç İçinde Kadın Hakları ve Kadının Çalışma Hayatı İçindeki Yeri. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 21(4): 8-24.
- Dingeç E. (2010).Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları. *History Studies*, 2(1): 9-30.
- Dulum S. (2006).Osmanlı Devleti’nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Dumont P. (2014). Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt, Selanik İşçi Federasyonu. İçinde, Tunçay M. & Zürcher E.J. (Der.), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*. İstanbul: İletişim Yay: 73-112.

- Elibol N. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus Meselesi ve Demografi Araştırmaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2):135-160.
- Emen H. (2010). 494 Numaralı Tahrir Defterine Göre Rumeli Bölgesinde Nüfus ve Yerleşme. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ertuğrul Ö. (1991). Avrat Pazarı. *DİA*, IV: 125.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2001). Dağlı Y. & Kahraman S.A. (Haz.), 5. İstanbul: YKY.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi (2003). Dağlı Y. & Kahraman S.A. (Haz.), 8. İstanbul: YKY.
- Faroqhi S. (2004). Krizler ve Değişim 1590-1699. İçinde, İnalçık H. & Quataert D.(Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2*. İstanbul. Eren Yayıncılık: 543-757.
- Faroqhi S. (2008). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. İstanbul: YKY.
- Filan K. (2009). Osmanlı Bosnası'nda Vakıf Kuran Kadınlar. İçinde, Buturović A. & Schick İ.C. (Der.), *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları:109-136.
- Gerber H. (Nov.1980). Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700. *International Journal of Middle East Studies*, 12(3): 231-244.
- Gökçe T. (2007). 1695 Tarihli Mufassal Avarız Defterine Göre Filibe Kazasında Nüfus ve Yerleşme Düzeni. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22(2): 53-107.
- Gülmez M. (1996). 1908 Grevleri. İçinde, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi 1*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları:175-178.
- Gülmez M. (1999). Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919). İçinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. İstanbul: İletişim Yayınları: 792-802.
- Gülten S. (2012). XVI. Yüzyılda Prizren Kazası. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(20): 184-199.
- Gülten S. (2013). Prizren Vakıflarına Dair. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(24):133-141.

- Güzel Ş. (1999). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Toplumsal Değişim ve Kadın, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 3. İstanbul: İletişim Yayınları: 858-874.
- İnalcık H. (1996). Köy, Köylü ve İmparatorluk. İçinde, Eren M.S. (Haz.), *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul. Eren Yayıncılık:1-14.
- İnalcık H. (1996). Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu. İçinde, Eren M.S. (Haz.), *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*. İstanbul. Eren Yayıncılık: 31-65.
- Jennings R.(Jan.1975). Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18(1): 53-114.
- Karabulut E. (2014). 42 Numaralı Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti Mahkemesi Defteri (H.1034-35/M.1625) (İnceleme - Metin). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Karakışla Y.S. (2007). Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğusu 1839-1923. Quataert D. & Zürcher E.J. (Der.). *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiyesi’ne İşçiler 1839-1950*. İstanbul. İletişim Yayınları: 27-55.
- Keyder Ç. (1999). Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 3. İstanbul: İletişim Yayınları: 642-652.
- Kırpık C. (2004). Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Koç Y. (2013). Klasik Dönem Osmanlı Kanunnamelerinde Halk Algısı ve Tasnifi. *Millî Folklor*, 98: 32-45.
- Kolçak, Ö. (2005). Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı (1500-1650).Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kurnaz Ş. (1991). *Cumhuriyet Öncesi Türk Kadını*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Kurt A. (1999). *Osmanlı’da Kadının Sosyo-ekonomik Konumu, Osmanlı*, 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 434-450.
- Kütükoğlu M. (1983).*Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Makal A. (2010). Türkiye’de Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Emeği. *Çalışma ve Toplum*, 25: 13-40.

- Makal A. (1999). *XIX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri, Osmanlı*, 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 86-109.
- Nureski D. (2014). Osmanlı Kaynaklarına Göre Kültür Merkezi Konumundaki Makedonya Şehirleri ve Özellikleri. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 3(1): 63-102.
- Oktar T. (1998). *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı-Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Ökçün G.; Korkut B. & Pamuk Ş. (1999). Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. İstanbul: İletişim Yayınları: 753-759.
- Önder N. (2013). Türkiye'de Kadın İşgücünün Görünümü. *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(1): 35-61.
- Özbay R.D. (2003). 19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özdeğer M. (2007). Vize Kazası Vakıfları -XVI. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 22(1): 165-187.
- Özger Y. (2012). Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicil-i Ahvalde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hal Tercümeleleri. *History Studies*, 4(1): 419-446.
- Özkiraz A. (2011). İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1): 1-10.
- Quataert D. (1999). *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İşçi ve Devlet, Osmanlı*, 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 77-85.
- Quataert D. (2007). Selanik'teki İşçiler, 1850-1912. İçinde, Quataert D. & Zürcher E.J. (Der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçiler 1839-1950*. İstanbul: İletişim Yayınları: 97-123.
- Sarc Ö.C. (1999). *Tanzimat ve Sanayimiz, Tanzimat I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 423-440.
- Sencer O. (1969). *Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*. İstanbul: Habora Kitabevi.
- Shahr F.Z. (2002). Kentsel Alana Kadının Katılımı: XVII. Yüzyıl İstanbulunda Kadın Vakıfları. İçinde, Güzel H.C.; Çiçek K. & Koca S. (Ed.), *Türkler*, 14. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 9-27.

- Tekeli Ş. (1999). Kadın. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. İstanbul: İletişim Yayınları: 1190-1204.
- Toprak Z. (2014). *Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: TVYY.
- Yardımcı M.E. (2004). Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre XV. ve XVI. Yüzyıllarda Bosna Livasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yerolimpos A. (1999). Tanzimat Dönemi’nde Kuzey Yunanistan’da Şehircilik ve Modernleşme (1839’dan 19.yy. Sonuna). İçinde, Dumont P. & Georgeon F. (Ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. TVYY: 30-60.
- Yıldırım K. (2012). Balkan Savaşları’nın Osmanlı’da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12(2): 213-234.
- Koca K.Y. (1998). *Osmanlı’da Kadın ve İktisat*. İstanbul: Beyan Yayınları.